

PARTICIPATIE GOLVEN

DIALOGEN OVER
RUIMTE, PLANNING EN ONTWERP
IN VLAANDEREN EN BRUSSEL

**ANNETTE KUHK, HILDE HEYDEN, LIESBETH HUYBRECHTS,
JAN SCHREURS EN FRANK MOULAERT (RED.)**

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Digitale overdruk uit "Participatiegolven" - ISBN 978 94 6270 181 6 - © Universitaire Pers Leuven, 2019

PARTICIPATIE GOLVEN

Dialogen over ruimte, planning en
ontwerp in Vlaanderen en Brussel

Onder redactie van
Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts,
Jan Schreurs en Frank Moulaert

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Uitgegeven met de steun van
KU Leuven Fonds voor Fair Open Access

2019 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain. Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (Belgium).

Selectie en redactie © Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert, 2019.

Individuele bijdragen © de respectievelijke auteurs, 2019.

Dit boek is uitgegeven met de Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported Licence.

(This license allows you to share, copy and redistribute the material in any medium or format). Meer details over Creative Commons licenties op <http://creativecommons.org/licenses/>.

De referentie naar het boek moet de volgende informatie bevatten: Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert (red.), *Participatiegolven: Dialogen over ruimte, planning en ontwerp in Vlaanderen en Brussel*. Leuven, Universitaire Pers Leuven. (CC BY-NC-ND 3.0 Unported Licence)

ISBN 978 94 6270 181 6 (Paperback)

ISBN 978 94 6166 288 0 (ePDF)

ISBN 978 94 6166 289 7 (ePUB)

<https://doi.org/10.11116/9789461662880>

D/2019/1869/27

NUR: 648

Lay-out: Crius Group

Omslagontwerp: Frederik Danko

Omslagillustratie: Golfgever, project van Rooftoptiger in Brussel, oktober 2017. © en foto: Emile Devogeleer.

Aan Albert Martens

Hij leerde ons participeren,
toestanden kritisch analyseren,
en mensen mobiliseren.

Maar vooral is hij een ongelooflijk wijze vriend.

Inhoud

Lijst van afkortingen	9	
Voorwoord	11	
Inleiding	13	
<i>Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert</i>		
Deel 1		
Beweging in participatie in Vlaanderen en Brussel, van 1968 tot nu		
1.1	Geschiedenis en concepten van participatie bij ruimtelijke vraagstukken <i>Annette Kuhk, Jan Schreurs, Seppe De Blust</i>	29
1.2	Wellicht heeft participatie ertoe bijgedragen – wellicht zal participatie ertoe bijdragen <i>Hanne Van Reusel in gesprek met Dag Boutsen</i>	57
1.3	Mythes over participatie in wijkontwikkeling: Het Antwerpse Schipperskwartier als case <i>Pieter Van den Broeck</i>	73
1.4	Wisselende participatietrajecten bij wijzigende planningsoriëntaties: een terugblik op de Brusselse praktijk <i>Annette Kuhk</i>	99
1.5	Het einde van sociale innovatie in stedelijke ontwikkelingsstrategieën? Antwerpen en buurtontwikkelingsmaatschappij ‘BOM’ <i>Frank Moulaert, Etienne Christiaens, Bie Bosmans</i>	125

Deel 2

Ruimte voor participatie en rollen van actoren

2.1	Transdisciplinaire praktijken: participatieve onderzoekstrajecten als collectieve leerprocessen <i>Barbara Van Dyck, Frank Moulaert, Annette Kuhk</i>	147
2.2	Ruimtelijke capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog: een inzicht in een participatief ontwerpproces van een alternatieve toekomst voor het Genkse Kolenspoor <i>Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Ward Verbakel, Jan Schreurs</i>	167
2.3	Ambigüiteit als strategie: kritische praktijken in de neoliberale stad <i>Seppie De Blust, Tim Devos, Michael Kaethler, Hilde Heynen</i>	191
2.4	‘Becoming (a) swallow’: over kunst en emancipatie <i>Michael Kaethler en Wouter Bervoets in gesprek met Els Dietvorst</i>	211

Deel 3

Participatie in/door/met ontwerp

3.1	Participatie en ontwerp: architecten voor het volk <i>Hilde Heynen</i>	219
3.2	Observeren, reproduceren, ageren: activatie vanuit ontwerp <i>Annette Kuhk en Ruth Segers in gesprek met Petra Pferdmenges</i>	227
3.3	Participatie tussen ontwerpend onderhandelen en ontworpen protest <i>Erik Van Daele, Jan Schreurs</i>	247
3.4	Van uitgebreide masterplanning naar tijdelijke stedenbouw in Luchtbal <i>Veerle Cox, Bruno De Meulder</i>	267
3.5	De ‘tijd van de participant’ stemt niet overeen met deze van het project <i>Hilde Heynen in gesprek met André Loeckx</i>	283
	Epiloog: Participatie in ruimtelijk beleid: navigeren tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’? <i>Annette Kuhk, Jan Schreurs, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts en Frank Moulaert</i>	305
	Over de auteurs, respondenten en interviewers	337

Lijst van afkortingen

AG VESPA	Autonomo gemeentebedrijf voor vastgoedbeheer en stadsprojecten van de stad Antwerpen.
A.U.A.I.	Atelier d'urbanisme, d'architecture et d'informatique
ARAU	Atelier de recherche et d'action urbaines
ASIB	agency-structure-institutions-discourse
BAM	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel
BOM	Buurtontwikkelingsmaatschappij
BOP	Beleidsontwikkeling prostitutie
BRAL	Brusselse Raad voor het Leefmilieu
BRV	Beleidsplan Ruimte Vlaanderen
BSV	Beweging voor Sociale Vernieuwing
CIAM	Congrès Internationaux d'Architecture Moderne
DAD	decide, announce, defend
GAS	gemeentelijke administratieve sancties
GECORO	Gemeentelijke Commissie Ruimtelijke Ordening
GEN	Gewestelijk expresnet
GVA	Gazet van Antwerpen
IBGE	Institut Bruxellois pour La Gestion de l'Environnement
IEB	Interenvironnement Bruxelles
ILAUD	International Laboratory of Architecture and Urban Design
INT	Interview
K.B.	Koninklijk besluit
MER	Milieu-effecten-rapportage
NIMBY	Not in my Backyard
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
PPS	Publiek-private samenwerking
Red.	Redactie
RISO	Regionaal Instituut Samenlevingsopbouw
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RUP	Ruimtelijk Uitvoeringsplan
SIF	Sociaal Impuls Fonds
SOMA	Stedelijke OntwikkelingsMaatschappij Antwerpen
SP2SP	Spatial Planning to Strategic Projects
SPINDUS	Spatial Innovation Planning Design and User Involvement
STOEP	stedelijk overleg emancipatie prostitutie
UNCLE	Unlimited Never-ending Consultation Leading to Exhaustion
VCRO	Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening
VCP	Vlaamse Christen Partij
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen
VRP	Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning

58

68

78

88

98

08

18

Voorwoord

Het idee voor het boek ‘participatiegolven’ is ontstaan naar aanleiding van twee workshops over participatie bij ruimtelijke vraagstukken, in 2013 georganiseerd aan de KULeuven. Eén workshop was ingericht door het expertisenetwerk *Leuven Space and Society* (LSAS¹) over ‘Participation and community development’, een tweede door het departement Architectuur over ‘participatief ontwerp’. Bij de twee workshops kwamen tal van voorbeelden en cases aan bod die elk een langer of korter ruimtelijk traject doorlopen hebben. Het boek verwerkt het materiaal van deze workshops. Het bevat ook nieuwe bijdragen, zoals interviews met een aantal deelnemers en extra hoofdstukken geschreven door auteurs die aan de workshops deelnamen. Het plaatst de participatieervaringen en de betekenissen van participatie in de ruimtelijke ontwikkeling van Vlaanderen en Brussel centraal.

De opbouw van het boek heeft ook voordeel gehaald uit dialogen op de werelddag van de stedenbouw op 18 november 2016. Twee relatief kleine groepen hebben toen gewerkt rond twee centrale thema’s in dit boek. De ene workshop had als focus de vraag of en waarom participatiebewegingen cyclisch van aard zijn (zie deel 1), de andere richtte de aandacht op de rol van verschillende actoren bij participatieve trajecten (zie deel 2), en in het bijzonder op de rol van ontwerpers (zie deel 3).

Het multidisciplinaire, vijf koppige redactieteam had een dubbele ambitie in dit boek: enerzijds nadenken over de actualiteit van participatie vanuit een historisch besef, en anderzijds via gerichte interviews en complementaire cases participatie verduidelijken en er de hedendaagse relevantie van tonen. Een exhaustief historisch overzicht bieden valt nochtans buiten de ambities van het boek. Wel is getracht om doorheen de verschillende individuele bijdragen, en in de gezamenlijk geschreven teksten enkele aspecten van participatie fundamenteel te bevragen en te kaderen: Welke factoren bepalen de cyclische aan- of afwezigheid van participatieve praktijken? Hebben de verschillende participatiegolven een cumulatief of articulerend effect, of begint elke golf terug als het ware bij ‘nul’, bv. omdat de cultuur en de instituties als onderdeel van het maatschappelijk tijds kader wijzigen? Benoemen nieuwe termen en ordewoorden ook nieuwe praktijken? Zijn er uiteenlopende participatiedoelstellingen in de verschillende golven?

De bijdragen voor dit boek zijn geschreven door wetenschappers, die begaan zijn met, en betrokken zijn in participatie in stedenbeleid, ruimtelijke planning, uiteenlopende ruimtelijke projecten, veelal met een sterke ontwerpinstek. Vaak werken zij in inter- en transdisciplinair onderzoek (vanuit de interactie tussen verschillende disciplines en/of tussen wetenschappers en practici), of in een professionele praktijk die ze combineren met

onderzoek. De auteurs hebben verschillende disciplinaire achtergronden – architectuur, planning, stedenbouw, ontwerp, maar ook beleidswetenschappen, sociologie, economie, pedagogie of kunst.

Het resultaat is een boek met vier types teksten: documentatie en kritische beschouwingen bij concrete cases; meer synthetiserende reflecties bij de praktijk; theoretisch-conceptuele ontwikkeling van participatie; en vier gesprekken door en met ervaringsdeskundigen. Het boek richt zich tot een Nederlandstalig publiek van specialisten en studenten die begaan zijn met participatietrajecten in de aanpak van ruimtelijke vraagstukken.

Het redactieteam

Noot

1. LSAS heeft partners bij het department Architectuur en het department Aard- en Omgevingswetenschappen.

2.2 Ruimtelijke capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog: een inzicht in een participatief ontwerpproces van een alternatieve toekomst voor het Genkse Kolenspoor

Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Ward Verbakel, Jan Schreurs

Dit artikel beschrijft een participatief ontwerpend onderzoeksproces, ‘Kolensporen’, waarin een aantal ruimtelijke en maatschappelijke kwesties elkaar kruisen. In dit proces geeft ons ontwerpend onderzoeksteam alternatieve ruimtelijke toekomsten vorm voor een oud Kolenspoor, samen met (of zelf-georganiseerd door) kleine burger- en professionele initiatieven, grootschalige initiatieven en lokaal beleid. ‘Kolensporen’ gaat de uitdaging aan om kleinschalige initiatieven mee de regels van het complexe ontwerpproces te laten bepalen, hoewel ze niet altijd de steun of onderhandelingsmacht hebben om hierin mee te doen. Ons standpunt is dat een uitgebreide aandacht voor het opbouwen van vaardigheden (ofwel capaciteitsopbouw) van de betrokken initiatieven in het deelnemen aan participatief ontwerpend onderzoek een mogelijke manier is om met deze uitdaging om te gaan. Doordat we het korte traject van dit project kaderen in een Living Lab met een langdurig engagement in de stad, kunnen we met deze groepen vaardigheden ontdekken, overstijgen en ruimte geven om verder te ontwikkelen. We zullen toelichten dat we dit capaciteitsopbouw-proces vormgeven via het concept van de democratische dialoog, ondersteund door een diversiteit aan infrastructures, ontwerpers- en deelnemersrollen. We eindigen met een discussie over de uitdagingen van het expliciet aandacht besteden aan vaardigheden in complexe ontwerpprocessen.

1 Introductie

Complexe ontwerpende onderzoeksprojecten kunnen zich zowel expert-gedreven als meer participatief ontwikkelen (Goodspeed, 2015; Brynskov e.a., 2014). In dit artikel bespreken we het project ‘Kolensporen’ waarin we kleinschalige burger- en professionele initiatieven (kleine boerderijen, tuiniers, buurtwinkels, enz.), naast beleidsmakers, grote organisaties en ontwerpers participatief het ontwerpproces mee laten bepalen. De kleinschalige burger- en professionele initiatieven nemen hierin de rol op van ‘game-changers’: ze bieden

andere perspectieven, ze vertragen het ontwerpproces wanneer het zich te snel ontwikkelt en de gemeenschap achter zich laat, ze zijn ook versnellers wanneer bepaalde thema's door de gemeenschap gedragen worden. Deze rol vraagt zekere vaardigheden, waarover deze kleine initiatieven niet altijd beschikken. Zo hebben ze niet altijd ervaring om zich te handhaven in de onderhandelingsprocessen die eigen zijn aan participatieve ontwerp, hun draagvlak daarbinnen te vergroten en (aspecten van) het proces zelf voort te zetten. Deze bijdrage bespreekt deze uitdaging en reikt manieren aan om deze initiatieven te ondersteunen in het opbouwen van deze vaardigheden. Om het lezen te vereenvoudigen, zullen we vaak naar de burgers, de deelnemende klein- en grootschalige initiatieven en beleidsmakers verwijzen als 'publieken'. De term 'publieken' overstijgt de gekende actoren die zich reeds organiseren rond bepaalde thema's, zoals bijvoorbeeld milieugroeperingen en architecten die betrokken zijn in het herdenken van een natuurpark. Via dit concept maken we expliciet dat er niet zoiets bestaat als één publiek, maar dat er veel en steeds veranderende publieken bestaan die een aantal bezorgdheden met elkaar delen (Dewey, 1927; DiSalvo e.a., 2013). De ontwerpende onderzoekers en ontwerpers (architecten, landschapsarchitecten) noemen we 'ontwerpers'.

Het 'Kolensporen' project situeert zich in Genk, een stad die gekenmerkt is door een bijzonder groene en multiculturele omgeving, maar ook door de sluiting van de steenkoolmijnen en van de autofabrikant Ford. Het Kolenspoor dat de verschillende mijnsites met elkaar verbond en waarlangs men steenkool transporteerde, geraakte daardoor deels in onbruik, waardoor er nieuwe mogelijkheden ontstonden om het spoor te gebruiken. Daarom beoogt het project het onderzoeken en ontwerpen van een alternatieve ruimtelijke toekomst voor dit spoor. In deze uitdaging ontmoeten heel wat ruimtelijke en maatschappelijke uitdagingen elkaar. Het spoor was vroeger een veeleer functionele ruimtelijke 'achterkant', maar werd de laatste jaren op verschillende plaatsen geactiveerd door bijvoorbeeld volkstuintjes of sportvelden. De ringfiguur die het Kolenspoor rond te stad maakt, biedt mogelijkheden om een verbindende rol te spelen. Het kan functioneren als mobiliteits-as voor alternatieve vervoersvormen met de fiets of trein, als ecologische verbinder van belangrijke officiële en informele natuurparken langs het spoor en als verzamelruimte voor allerlei circulaire projecten rond lokale voedselproductie, maak-industrie en energieproductie. Hoewel een aantal zaken niet evident zijn, zoals het gebrek aan fietscultuur, de kost van grote investeringsprojecten, de eigendomsstructuur van het Kolenspoor en conflicterende agenda's, zijn de overheid en bedrijven geïnteresseerd in het experimenteren met deze multi-productieve verbinding. Op maatschappelijk gebied kan het Kolenspoor immers een vruchtbare bodem vormen voor werkgelegenheid in de stad. Via de conceptsubsidie die Genk van Ruimte Vlaanderen en het Vlaams Stedenbeleid ontving, wil het stedelijk beleid samen met een multidisciplinair ontwerpteam die experimenten opzetten en vormgeven, zoals bijvoorbeeld het bedenken van vormen van mobiliteit die gebruik maken van alternatieve energiebronnen.

Het Kolensporen project kadert in wat men een participatief-ontwerp-aanpak kan noemen (Simonsen & Robinson, 2012). Binnen dit discours is er groeiende aandacht voor wat men ‘*infrastructuring*’ noemt, of het ontwikkelen van benaderingen voor langdurige betrokkenheid van publieken in en doorheen het ontwerp aan de hand van infrastructuren, zoals ruimtes, menselijke netwerken, ICT-systemen of voorwerpen (Björgvinsson e.a., 2012). In het ontwerpproces geeft men dan verschillende wisselwerkingen vorm tussen de ontwerpers en publieken en deze infrastructuren, zodat er zich langdurige relaties kunnen ontwikkelen. Zo wordt er bewust ingespeeld op reeds aanwezige (infra)structuren: bestaande ‘publieken’, netwerken (klein- en grootschalige initiatieven, beleidsmakers enz.) of ruimtelijke infrastructuur. Het inspelen op wat al aanwezig is, maakt het niet alleen mogelijk om zicht te krijgen op de bestaande verbindingen, afhankelijkheden en verplichtingen die publieken hebben rond ruimtelijke kwesties (bijv. een in onbruik geraakt Kolenspoor), maar ook om nieuwe verbindingen en invalshoeken te zoeken om met deze kwesties om te gaan. Die wisselwerkingen maken het ook – op hun beurt – doorheen de tijd mogelijk om nieuwe publieken te ontdekken en langdurig te vormen rond bepaalde ruimtelijke kwesties. In het project Kolensporen brengen we publieken rond mobiliteit, voedsel, natuur en energie in kaart en we verbinden ze met elkaar en met een aantal infrastructuren. In dit proces zijn zowel ontwerper als deze publieken voortdurend in onderhandeling en nemen ze verschillende rollen op. In een ‘*infrastructuring*’ proces wordt het dus nog belangrijker om aandacht te besteden aan de ontwikkeling van specifieke vaardigheden van deze publieken (Le Dantec & Di Salvo, 2013, p. 256). Publieken hebben bijvoorbeeld baat bij het openbaar kunnen delen en aanpakken van bezorgdheden in een ontwerpproces. Zo kunnen ook anderen hun bezorgdheden daaraan verbinden en kunnen ze samen het ontwerpproces te sturen. Deze vaardigheden zijn vaak duurzamer dan de resultaten van het ontwerpproces zelf, omdat ze meer overdraagbaar zijn naar andere project- of onderzoekscontexten (Ehn, 2008).

De bijdrage van dit hoofdstuk is om dit proces van capaciteitsopbouw te beschrijven in relatie tot het verloop van een concreet participatief ontwerp of ‘*infrastructuring*’ proces. In wat volgt, zullen we argumenteren dat het opbouwen van bepaalde vaardigheden nodig is om de onderhandelingsexpertise en -ruimte van kleinschalige initiatieven (naast die van de andere publieken) te ondersteunen in complexe participatieve ontwerpprocessen in een ruimtelijke context. We exploreren het concept van de democratische dialoog (een centraal begrip in het Scandinavisch participatieve ontwerp) om dit proces mogelijk te maken, omdat het de relaties tussen ontwerpers en gemeenschap in een ontwerpproces radicaal in vraag stelt en wijzigt. Onze vraag luidt: “Hoe kan capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog kleinschalige initiatieven ondersteunen in het onderhandelen en steun verkrijgen in complexe participatieve ontwerpprojecten? Wat voor soort democratische dialogen, rollen en infrastructuren ondersteunen dit proces?” We beantwoorden deze vraag door een korte literatuurstudie van de begrippen capaciteitsopbouw en

democratische dialoog. Vervolgens geven we een uitgebreidere beschrijving van hoe capaciteitsopbouw vorm krijgt door democratische dialoog in het participatief ontwerpend onderzoeksproces ‘Kolensporen’ in Genk. We eindigen met een typologie van democratische dialogen, rollen en infrastructuren en de manieren waarop ze het capaciteitsopbouw proces ondersteunen.

2 Literatuur

In deze literatuurstudie zullen we de termen ‘capaciteitsopbouw’ (2.1) en ‘democratische dialoog’ (2.2) meer diepgaand bespreken. We concluderen deze bespreking met een overzicht van vijf vormen van capaciteitsopbouw via democratische dialoog (2.3).

2.1 Capaciteitsopbouw

De meer gekende participatieve ontwerpbenaderingen zijn gericht op het ontwikkelen van instrumenten om samen te ontwerpen, denk aan digitale mapping-instrumenten, prototypes, modellen en schetsen. Wij menen dat er nood is om in relatie daarmee expliciet aandacht te besteden aan het ontwikkelen van vaardigheden. In ‘*infrastructuring*’ processen ligt de focus immers niet langer enkel op de instrumenten en het ontwerp alleen, maar dus ook op het ontwikkelen van vaardigheden in de locatie waar die artefacten een plaats krijgen (Pipek & Wulf, 2009). Capaciteitsopbouw is een zeer breed begrip dat verwijst naar het proces van het bouwen van vaardigheden van een persoon, groep, organisatie of instelling om een set van vooropgestelde vraagstukken, relaties en opties en doelen te verkennen, te delen, op te lossen enz. (Brown e.a., 2001; Sen, 2000; Nussbaum, 2000). Baser and Morgan (2008) maken in het opbouwen van vaardigheden een onderscheid tussen een individueel niveau en het collectief. Ze spreken in relatie tot het individu over ‘zachte’ en ‘harde’ vaardigheden. Zachte vaardigheden verwijzen naar het leggen van relaties, het opbouwen van vertrouwen en legitimiteit. Harde vaardigheden situeren zich meer op het niveau van technologische, logistieke of management skills. De collectieve vaardigheden verwijzen naar de kunde van een organisatie of systeem om een bepaalde functie of proces binnen of buiten het eigen systeem te realiseren, te organiseren en te handhaven (Ibid. p. 25-26).

Le Dantec & DiSalvo (2013) maken duidelijk dat in een participatief ontwerpproces, capaciteitsopbouw niet in consensus hoeft te gebeuren, maar juist mag vertrekken van het zichtbaar maken van visies die elkaar ontmoeten in al hun verschillen. Met andere woorden, capaciteitsopbouw is zelden een harmonisch proces (Le Dantec & DiSalvo, 2013). Zo kunnen we met een groep kleine Genkse spelers op een bepaalde locatie een ambitieus tewerkstellingstraject opzetten rond een voedselcoöperatie. Als zich echter op dezelfde locatie een

grote speler aandient die het verlies aan jobs door de Fordsluiting sneller kan compenseren, verliezen de kleinere spelers snel terrein. Gordon & Baldwin-Philippi (2014) beschrijven het capaciteitsopbouwproces voorts als het samen (1) nadenken over ruimtelijke kwesties en (2) het ontwikkelen van vertrouwen in het eigen vermogen om te handelen naar deze reflecties.

Voortbouwend op deze inzichten uit de literatuur definiëren we capaciteitsopbouw in onze onderzoekscontext als een meerstemmig proces dat gericht is op het ontwikkelen van vaardigheden met kleinschalige initiatieven om in samenwerking met grootschalige private of publieke initiatieven een participatief ontwerpproces te organiseren en voort te zetten. Deze definitie omvat drie stappen – die in de praktijk niet noodzakelijk chronologisch verlopen – waarin zowel ontwerpers als publieken gebruik maken van een diversiteit aan ontwerpinstrumenten:

- Zichtbaar maken van ruimtelijke kwesties: dit betekent dat het ontwerpteam samen met de klein- en grootschalige initiatieven vaardigheden ontwikkelt om bezorgdheden, relaties en agenda's in verband met een ruimtelijke kwestie (en de omringende maatschappelijke kwesties) zichtbaar te maken.
- Reflecteren op basis van de confrontatie tussen bezorgdheden: ontwerpers, klein- en grootschalige initiatieven en beleidsmakers ontwikkelen vaardigheden in het samen reflecteren over een ruimtelijke kwestie, in relatie tot diens geschiedenis, conflicterende opinies die erover bestaan en mogelijke toekomst.
- Handelen naar die reflecties: door het samen reflecteren, kweken deze groepen vertrouwen in hun vaardigheden om acties te ondernemen in relatie tot een kwestie en die in de expressieve taal van het ontwerp tot uitdrukking te brengen.

2.2 Democratische dialogen

Het begrip van de democratische dialoog laat ontwerpers toe om aandacht te besteden aan de bovenstaande drie types vaardigheden in een participatief ontwerpproces. Dit concept is intens verbonden met de Scandinavische traditie van het Participatief Ontwerp. Die traditie definieert democratische dialoog als een 'gesprek' dat kan gecontroleerd en gestuurd worden door iedereen die wordt beïnvloed door een ontwerpproces (Miettinen, 2004; Gregory, 2003). Deze dialogen kunnen verbaal zijn, maar in ontwerpprocessen zijn die vaker gematerialiseerd via diverse media en technologieën, zoals scenario's, conversatie-instrumenten of installaties (Hillgren e.a., 2011; Manzini and Rizzo, 2011). Gezien wij capaciteitsopbouw zien als een multidirectioneel proces tussen ontwerpers en diverse publieken, spelen deze dialogen hierin een belangrijke rol. Als we de bestaande literatuur rond democratische dialogen erop naslaan, kunnen we een aantal types onderscheiden – met specifieke rollen voor ontwerpers en publieken – die aansluiten bij de drie hierboven genoemde clusters van vaardigheden: zichtbaar maken, reflecteren en handelen.

Zichtbaar maken: de strategische en de verbindende dialoog

Het democratisch zichtbaar maken van bezorgdheden en agenda's van deelnemers met betrekking tot ruimtelijke kwesties, komt in de literatuur tot uiting in twee – veeleer tegen-gestelde – praktijken, met name de strategische dialoog en de verbindende dialoog:

- Het onderzoeksgebied van het Strategische Ontwerp schuift het begrip van de strategische dialoog naar voor als een democratische manier van in gesprek gaan in een participatief proces. In dit domein ziet men de rol van de ontwerper als een katalysator die – op democratische wijze – de visies van verschillende actoren op elkaar afstemt om samen tot uitwisselingen te komen rond een bepaald onderwerp (Meroni en Sangiorgi, 2011). De rol van de betrokken publieken is in dit geval tot een professionele uitwisseling te komen
- Minder strategisch, is de praktijk van de verbindende dialoog. Dit verwijst naar het zichtbaar maken en het versterken van verbindingen tussen mensen en dingen in bepaalde locaties. Dit kan bijvoorbeeld gaan over het zichtbaar maken van voedselinitiatieven rond het Kolenspoor en ze met elkaar in verbinding brengen. De rol van de ontwerper omvat dan het blootleggen van publieken rond een bepaalde ruimtelijke kwestie en het versterken van hun onderlinge relaties, en kan daarom benoemd worden als de ontlokker van 'publieken'. De rol van de publieken is vervolgens zelf relaties te vormen die kunnen bijdragen tot het omgaan met de kwestie (Le Dantec en DiSalvo, 2013).

Reflecteren: de bevragende en de agonistische dialoog

Wanneer men de vaardigheden van de deelnemers tot kritische reflectie wil aanspreken, zijn er twee types democratische dialogen die in de literatuur naar voor komen, namelijk de bevragende en de agonistische dialoog:

- De bevragende dialoog is typerend voor wat men design activisme noemt en gedefinieerd wordt als “een ontwrichtende esthetische praktijk” (Markussen, 2011, p. 3). Ontwerpinstrumenten kunnen een centrale rol spelen in het initiëren van deze dialogen, door de status quo zichtbaar te maken en te bevragen (DiSalvo, 2010). De ontwerper neemt dan de rol aan van een activist die zich bezighoudt met het initiëren van verandering, met het oog op het creëren van een “betere toekomst” (Thorpe, 2008; Fuad-Luke, 2009; Walker e.a., 2013). In participatieve contexten handelt de design activist zelden *tegen* de status quo, maar probeert de relaties *binnen in of met* openbare of private instellingen te herdenken. De publieken nemen dan ook actief deel aan deze activistische rol (Lenksjold e.a., 2015).
- Via de agonistische dialoog kunnen verschillende alternatieve en zelfs tegenstrijdige stemmen elkaar ontmoeten. Deze idee ontleen wij aan Mouffes (2005) definitie van een agonistische democratie, die ruimte geeft aan een voortdurende confrontatie en mogelijke geschillen tussen heterogene groepen. Dit vergt een bijzondere rol van de

ontwerper, met name die van de ‘match-maker’. De ontwerper als match-maker brengt niet alleen mensen bij elkaar, maar bevordert dialogen die ruimte geven aan twijfel, conflict en meningsverschillen. Daarom moeten zowel ontwerpers als publieken vaardigheden opbouwen in het bespreekbaar maken van macht en dominantie in participatieve processen, zonder evenwel rationale besluitvorming of consensus te beogen (Sjöberg, 1996; DiSalvo, 2012).

Handelen: de expressieve dialoog

Ten slotte bestaat er een rijk discours in de literatuur over hoe capaciteitsopbouw het handelen in ontwerpend onderzoek kan ondersteunen. Dit vinden we terug in het concept van de expressieve dialoog.

- Expressieve dialogen zijn dialogen die zowel de ontwerpers als de betrokken publieken ondersteunen in het ontwerpend handelen, door het verstrekken van hulpmiddelen voor ideevorming en expressie (Sanders en Stappers, 2008). Dit type dialoog is ruim verkend in het gebied van Co-design. Dit domein beoogt het ondersteunen van collectieve creativiteit doorheen het hele ontwerpproces en haalt de rollen tussen ontwerpers, onderzoekers en de deelnemers bewust door elkaar. Co-design kan meer expertgericht zijn, wanneer ontwerpers samenwerken. Het kan ook diffuus zijn en verwijzen naar collectieve creativiteit tussen ontwerpers en mensen die niet getraind in het ontwerp (Manzini, 2015). De rollen van zowel de ontwerpers als de publieken zijn hier dus die van de co-designer, zij ontwerpen *samen*.

Dit theoretische overzicht verbindt de verschillende dialogen reeds met rollen en bepaalde vaardigheden: zichtbaar maken, reflecteren en handelen. De casestudie heeft als doel verder te verkennen hoe ‘infrastructuren’ kunnen worden ingezet voor die verschillende types capaciteitsopbouw, dialogen en rollen.

3 Casestudie: Kolensporen

Het ‘Kolensporen’ project kadert in een conceptsubsidie van het Stedenbeleid waarbinnen een multidisciplinair team een jaar de tijd had om alternatieve toekomsten voor het Kolenspoor als multiproductief netwerk in Genk vorm te geven. Het ontwerpteam omvat Plusoffice architects (Ward Verbakel, Pieter Vandenhoudt), Delva landschapsarchitecten (Steven Delva, Rens Wijnakker) en Living Lab De Andere Markt (DAM) dat getrokken wordt door de ontwerpende onderzoeksgroepen Arck Uhasselt (Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Boumediene Belbachir) en LUCA School of Arts (Ben Hagenaars). DAM is opgestart in september 2015 met het oog op een continue dialoog tussen ontwerpers en uiteenlopende publieken in het kader van verschillende ontwerpende onderzoeken over

de toekomst van ‘werk’ in stad Genk. Het ontwerpteam van het project Kolensporen wordt ondersteund door een werkgroep bestaande uit Véronique Claessens (Directeur technische diensten stad Genk), Wim Vanhoof (Afdeling Ruimtelijke ordening en Woonbeleid stad Genk, projectleider Ruimtelijke Planning), Jan Schreurs (Departement Architectuur, KU Leuven en lid Regieteam conceptbegeleiding stadsvernieuwingsprojecten), Liesl Vanautgaerden (Ruimte Vlaanderen) en Stijn van Wolputte (Dienst Stedenbeleid). Deze werkgroep werd, afhankelijk van het thema, geregeld aangevuld met nieuwe leden. Via de steun van de wijkmanagers in Genk, konden we tijdens het veldwerk een diversiteit aan kleine en grote initiatieven betrekken die niet altijd onmiddellijk zichtbaar zijn wanneer we langs het Kolenspoor lopen of het op kaart bekijken. De kleine initiatieven die we mee betrokken, waren onder meer volkstuinen, boeren, compost-experten, cateraars, buurtwinkels, kleine ondernemers, maakbedrijven, sport- en cultuurverenigingen en sociale tewerkstellingsinitiatieven met een diversiteit aan culturele achtergronden, gender, werkvelden enz. Grotere betrokken initiatieven waren onder andere de artistiek-toeristische site la Biomista, voetbalclub KRC Genk, onderzoekscentrum Energyville en de vervoersmaatschappij NMBS.

In dit participatieve project verkennen wij de mogelijkheden van het in onbruik geraakte Kolenspoor voor duurzame projecten op het vlak van werk, toerisme, recreatie, mobiliteit, energie en natuur. Wij hebben twee belangrijke doelstellingen met dit onderzoek, namelijk te bevragen 1) hoe micro-ondernemerschap langs het Kolenspoor het grotere perspectief op mobiliteit, landschap en energie kan vernieuwen, en 2) hoe het Kolenspoor een productieve ontwikkelingsruimte kan genereren voor de Genkse gemeenschap.

3.1 Methodologie

Gezien het om een ontwerpend onderzoeksproces gaat, had het capaciteitsopbouwproces via democratische dialogen niet enkel de bedoeling om menselijke vaardigheden aan de oppervlakte te brengen en verder te ontwikkelen, maar ook materiële ruimtelijke capaciteiten (Latour, 2005). Het capaciteitsopbouwproces was bovendien niet enkel gericht op de kleine initiatieven, maar vond evenzeer plaats bij grote initiatieven, beleidsmakers en het ontwerpteam zelf. Het onderzoeksteam – waarvan de auteurs van deze paper deel uitmaken – gebruikte vooral kwalitatieve ontwerpende onderzoeksmethoden zoals interventies, co-design workshops, mappings en interviews en reflecteerde doorheen hun acties in het project over de data (zie Schön, 1983). Dit werd gecombineerd met een meer kwantitatieve verzameling van data via datamining. Deze kwantitatieve data dienden echter niet om feiten te presenteren, maar vooral om de discussie te onderbouwen en op gang te brengen. De volgende casebeschrijving is gebaseerd op een rijke beschrijving en kwalitatieve analyse van de onderzoeksgegevens. We zullen vaak eerst de rol van de ontwerper in de ver-

schillende types dialogen aanhalen, om vervolgens de rol van de deelnemers, de gebruikte vaardigheden en de infrastructuren te bespreken. Door uitgebreid aandacht te vestigen op de rol van de ontwerper onderlijnen we de verantwoordelijkheid van de ontwerper in een democratisch ontwerpproces.

3.2 Case beschrijving: capaciteitsopbouw via democratische dialogen

3.2.1 *Zichtbaar maken: Strategische dialoog met professionelen*

De eerste en steeds terugkerende dialoog die we aangaan tijdens het ontwerpend onderzoek is strategisch van aard en zeer sterk gericht op professionele ontwerpende onderzoeksactiviteiten. In dit type van dialoog is de rol van de ontwerper die van een katalysator die verschillende agenda's op professionele wijze zichtbaar maakt en met elkaar verbindt, voornamelijk aan de hand van kaartmateriaal. Deze kaarten stimuleren deelnemers in hun professionele capaciteiten om nieuwe verbindingen te maken tussen materiële (voorgaande studies, data uit het veld, ruimtelijke karakteristieken, historie, enz.) en menselijke elementen (beleidsmakers, private organisaties, enz.) binnen de studie. Deze rol sluit in de praktijk sterk aan bij de expert-rol, omwille van het formele karakter van de plekken waarbinnen deze strategische dialoog plaatsvindt. Ook de deelnemende publieken (hier vooral de leden van de werkgroep) worden in dit capaciteitsopbouwproces vooral aangesproken in hun expertrol.

De voornaamste fora waar deze strategische dialoog plaatsvindt, zijn de werkgroep van het onderzoek en de tentoonstelling IABR in Rotterdam. Allereerst, in de werkgroep werden maandelijks kaarten en andere types van onderzoeksdata van de studie besproken en geëvalueerd. Cartografie stond centraal in de kwantitatieve en kwalitatieve data-analyse. Deze analyse werd gebaseerd op de geschiedenis en hedendaagse gebruiken (materieel infrastructuur, klein- en grootschalige werkinitiatieven) van het Kolenspoor Genk. De kwantitatieve aanpak (datamining en inventarisatie bestaande studies) had niet als doel feitelijke informatie te presenteren, maar bood veeleer inzicht in de agenda's die rond het Kolenspoor bestaan om daarrond debat te stimuleren. Later werden deze data aangevuld met kwalitatieve data van de veldstudie en co-design workshops. De vaardigheden in het spelen van de expertrol van het ontwerpteam werden voortdurend productief uitgedaagd door de andere experts aan tafel uit beleid, cultuur en onderzoek. Soms leidde dit 'uitdagen' ook tot breakdowns. Dit soort breakdowns vonden vooral plaats wanneer nieuwe leden aan de werkgroep werden toegevoegd die het verloop van het onderzoek niet gevolgd hadden. Bijvoorbeeld, toen het onderzoek na een half jaar aan de burgemeester werd voorgesteld, kwam het meer kwalitatieve luik dat de kleinschalige initiatieven in beeld bracht op het eerste zicht niet volledig overeen met zijn ambities inzake innovatie op vlak van

mobiliteit en energie. In het kader van die verwachtingen, moest de meerwaarde van het betrekken van kleinschalige initiatieven opnieuw uitgelegd worden. In tweede instantie, tijdens de IABR-tentoonstelling in Rotterdam, werd vooral gewerkt naar een ervaringsrijke representatie om de onderzoeksdata op hapklare wijze aan een professioneel publiek van architecten, stedenbouwkundigen en andere ruimtelijke ontwerpers te tonen. Hier werd een visueel aantrekkelijke papieren atlas getoond van het onderzoek. Daarnaast liet een interactieve installatie en website toe aan de tentoonstellingsbezoekers om het Kolenspoor te beleven en daarbinnen filmmateriaal over het veldwerk en ontwerpproces te ontdekken (Figuur 1: IABR).

Figuur 1: Immersieve kaart IABR © Lotte Stekelenburg

Via de strategische dialoog werd vooral gewerkt aan het stimuleren van vaardigheden op het gebied van historisch inzicht, ervaringsrijk en professioneel inzicht in onderzoeksdata en het zelf leggen van verbanden. De instrumenten die hiertoe gebruikt worden, omvatten fysieke en digitale cartografie: een papieren atlas, architecturale kaarten en hoogtechnologische en immersieve mapping instrumenten. Waar democratische dialoog snel met een soort informele taal geassocieerd wordt die groeit vanuit interacties met burgers, blijkt hieruit dat het even belangrijk is rekening te houden met de meer formele taal van professionelen en beleidsmakers en deze als vertrekpunt te nemen voor dialoog. Het democratische karakter slaat in

dit type dialoog dus veeleer op het samen vormgeven van een project met professionelen. De kleinschalige initiatieven zijn eerder onderwerp dan deel van het debat en de uitdaging bestaat erin om hun stem via de gebruikte conversatie-instrumenten binnen te brengen.

3.2.2 *Zichtbaar maken: verbindende dialoog met kleinschalige initiatieven*

Als tegenpool van de strategische dialogen met de ontwerper in een expert of katalysator rol, engageert het ontwerpteam zich in verbindende dialogen, om wisselwerkingen in de gemeenschap zichtbaar te maken en deze verder te ontwikkelen. Deze dialogen zijn veeleer informeel van aard (Dindler & Iversen, 2014). Ze plaatsen het ontwerpteam in de rol van 'ontlokker van publieken' en de publieken zelf nemen de rol op van experts in hun eigen veld.

Concreet kreeg deze dialoog vorm door een uitgebreide veldstudie bij lokale kleine initiatieven te doen, die inzicht verschafte in de nog niet gedocumenteerde agenda's rond het Kolenspoor. Tijdens deze veldstudie hanteerden we een foto-etnografische benadering. We wandelden langs het Kolenspoor samen met de Genkse wijkmanagers en fotografeerden opvallende micro-initiatieven, zoals informele struisvogel-boerderijen, en ruimtelijke mogelijkheden, zoals boeiende leegstaande gebouwen. We betrokken deze managers bewust om een diversiteit aan publieken te garanderen en dus niet enkel de meest opvallende of voor de hand liggende. We deden ook een reeks interventies met een bakfiets waarop een mobiel grafisch werkstation staat gemonteerd. Mensen die deel uitmaken van interessante initiatieven konden dit mobiele werkstation gebruiken om een poster te maken die hun positie langs het spoor en hun vaardigheden visualiseert (bijv. iemand die een voetbalclub heeft opgericht langs het spoor) (Figuur 2: Kapitein). We vroegen hen om aan de hand van de poster hun verhaal te vertellen en deze poster in hun werk- of woonruimtes op te hangen, om hun vaardigheden visueel zichtbaar te maken langs het Kolenspoor. Deze dialogen worden vervolgens gedocumenteerd via foto en audio.

Figuur 2: Kapitein, © Boumediene Belbachir

De vaardigheden die de aangesproken publieken met deze dialogen aanleren, zijn het zichtbaar maken hoe hun eigen activiteiten en initiatieven een rol spelen in een groter kader (hier: het Kolenspoor). De instrumenten die we gebruiken, zijn een in het FabLab ontworpen Do-It-Yourself (DIY) drukpers gemonteerd op een bakfiets, fotografie en het audio-interview. In het gebruik van deze instrumenten in dit type van democratische dialoog moesten we oog hebben voor wat wel en niet in beeld gebracht kan worden. Dit roept twee vragen op in verband met de gebruikte instrumenten. Ten eerste, hoe kunnen de instrumenten een rol spelen om mensen over de drempel te halen om over hun – vaak niet volledig legale – activiteiten te spreken? Ten tweede, hoe kan bewustzijn bij de onderzoekende ontwerpers groeien over hoe ze de instrumenten op een verantwoorde en ethisch kunnen hanteren, wanneer er gevoelige en verborgen thema's worden behandeld?

3.2.3 *Reflecteren: Bevragende dialogen met publieken*

Al zeer snel in het proces ging het ontwerpteam een derde type dialoog aan, namelijk de bevragende dialoog. Bepaalde leden van het ontwerpteam en de verschillende deelnemende publieken nemen via deze dialoog een meer activistische rol in. In die rol bevragen ze de status-quo van het spoor actief tijdens de interventies met de bakfiets, maar vooral ook daarna wanneer we aan de hand van de verzamelde data samen gaan speculeren over de toekomst van het Kolenspoor. We maakten bewust geen objectieve documentatie van de menselijke en ruimtelijke mogelijkheden van individuele initiatieven langs het Kolenspoor. We gebruikten veeleer – uiteraard in samenwerking met degene die in beeld werd gebracht – een speculatieve vorm. Een voorbeeld van een dergelijke tekst was een verwerking van een gesprek aan onze bakfiets met Ann Vanderheyden, coördinator van La Biomista:

La Biomista wil de voormalige zoo van Zwartberg uitbouwen tot een artistiek-toeristische site die erfgoed, hedendaagse kunst en bioculturele diversiteit combineert. Omwille van de complexiteit van het project La Biomista, ontwikkelt Ann actief skills in het 'verbinden van verschillen of verschillen verbinden'. In het experimenteel nadenken over natuur kan Biomista interessante linken leggen met zowel kleinere als grotere natuur-initiatieven langs het Kolenspoor in Genk. (zie Huybrechts, 2016).

Gebaseerd op de individuele speculatieve verhalen, werd ook gespeculeerd over collectieve initiatieven die zouden kunnen plaatsvinden wanneer we de verhalen met elkaar zouden verbinden.

De idee rond Natuur-werkstations vertrekt van de wens van een aantal informele en meer georganiseerde natuur-projecten met elkaar te verbinden, daar waar verschillende landschappen het Kolenspoor kruisen. Dat gaat over informele kleinveehouders langs de spoorweg, La Biomista, de Stiemerbeekvallei aan de Maten; de bossen

van Hengelhoef tot aan het terrillandschap van C-mine en het heidelandschap van Oplabekerzavel tot aan de Thorsite. Het natuur-werkstation wordt gezien als een divers ecologisch project dat economisch zelfbedruipend is door lokaal nieuwe verbindingen te maken. Het verbindt bestaande natuurgebieden met elkaar en zet rest- en nevenproducten – zoals visproductie – van deze gebieden in om de economische en sociale dimensie ervan te versterken. Het richt de ecologische verbindingen die langs het spoor lopen, bovendien in als publieke zones die beheerd worden door een buurtcoöperatieve. De natuur-werkstations zijn ook economische spelers, omdat ze natuur, horeca en workshops kunnen aanbieden voor jong en oud. (zie Huybrechts, Roosen, 2016).

De verzameling van deze individuele en collectieve speculaties noemen we ‘Kolensporen’. Vaardigheden die ontwerpers en publieken ontwikkelen in het maken van deze speculatieve verhalen, zijn het herinterpreteren van het verleden en heden in de richting van de toekomst. De voornaamste betrokkenen hierin zijn de ‘eigenaars’ van de verzamelde verhalen, het ontwerpteam en de leden van de werkgroep. Later kwamen daar ook experts en grote en kleine ondernemers bij in een aantal co-design workshops (we noemen die ‘toetsingslabo’s’) waarin deelnemers deze speculatieve verhalen gebruikten als basis, alsook het grote publiek wanneer deze verhalen via podcasts, foto’s en geschreven verhalen gedeeld werden via allerhande sociale media. De instrumenten die hiertoe gebruiken, zijn postkaarten waarop de beelden en verhalen gedrukt staan, podcasts, Facebook, Twitter en Instagram. Hoewel het speculatieve belangrijk is om constructief naar een toekomst toe te werken, kunnen deze verhalen snel te ver afstaan van de dagelijkse realiteit van de deelnemende gemeenschap en kleinschalige initiatieven. Daarom moeten leden van de bestudeerde gemeenschap actief betrokken worden in het schrijven van deze verhalen om ze in te bedden in hun realiteit.

3.2.4 *Reflecteren: Agonistische dialogen met nieuwe en bestaande publieken*

Via de rol van de match-maker gaat het ontwerpteam een vierde type dialoog aan dat gericht is op het samenbrengen van wat er in de zeer strategische en de – minder doelgerichte – verbindende dialogen aan de oppervlakte wordt gebracht. Dit ‘samenbrengen’ heeft een vrij open karakter, al streeft de confrontatie expliciet naar een agonistische dialoog: het aan de oppervlakte brengen van conflicten en spanningsvelden tussen bestaande en nieuwe publieken, eerder dan het werken naar oplossingen. Dit gebeurt op twee plekken: in de fysieke ruimte van het Living Lab DAM en via een online kaart. Het Living Lab betreft een winkelpand dat dient als informele ontmoetingsplaats voor burgers en als incubator van uiteenlopende initiatieven die omgaan met stedelijke ontwikkeling in relatie tot werk. Deze permanente aanwezigheid in Genk stelt het Lab in staat om initiatieven of mensen met elkaar te verbinden, tussen formele vergaderingen of workshops in. De ruimte heeft een etalage waarin de verzamelde menselijke en ruimtelijke vaardigheden in

het kader van het Kolenspoor worden getoond in de vorm van posters. Daarnaast worden deze vaardigheden op een digitale kaart van het Kolenspoor aangebracht en via de DAM-website ontsloten.

De vaardigheden die we via deze agonistische dialoog aanleren, zijn het kunnen 'lezen' en werken met een diversiteit aan gekende en voorheen verborgen agenda's die rond een onderwerp (het Kolenspoor) bestaan. De mensen die we ermee aanspreken, zijn zowel buitenstaanders als mensen die hun eigen agenda's delen tijdens het project. De instrumenten die we hier aanwenden, visualiseren de agenda's en confronteren ze met elkaar: de posters van de vaardigheden vormden het onderwerp van een steeds veranderende tentoonstellingsvorm in het Living Lab en de audioportretten werden verzameld in een online mapping tool. De fysieke ruimte van het Living Lab en de voortdurende tentoonstelling van het materiaal uit het veldwerk, bleek erg bepalend te zijn voor het verloop van het project. Bijvoorbeeld, doordat het lab tegenover een volkstuin gelegen is die goed genetwerkt is met de andere voedselinitiatieven, was het gemakkelijker om de netwerken te versterken met de bioboer en de volkstuinen die we in ons veldwerk tegenkwamen. Op de onlinekaart (Figuur 3) kan het publiek de audioportretten (die tijdens de interventies gemaakt werden) ruimtelijk of chronologisch verkennen, in een zich opeenvolgend beeld- en audioverhaal van het onderzoeksproject. Het uitnodigen van de op de posters afgebeelde mensen om hun eigen portret/vaardigheid in relatie te zien met de andere afgebeelde vaardigheden, is een belangrijke uitdaging in het vormgeven van deze agonistische dialoog. Dit is een stap die snel overgeslagen wordt, maar die is cruciaal in een capaciteitsopbouwproces, omdat ze deelnemers toelaat om hun eigen aandeel te bepalen in een groter project.

Figuur 3: Online mapping tool van het Kolenspoor, © Boumediene Belbachir

3.2.5 Handelen: Expressieve dialogen met experts

Na de fase van het meer open en speculatief verkennen van bestaande capaciteiten, gingen we weer iets strategischer aan de slag door als co-designers via expressieve dialogen samen met een aantal uitgenodigde experts toekomst voor het Kolenspoor te ontwikkelen. Deze vijfde dialoog kreeg vorm in een reeks toetsingslabo's waarin we een aantal speculatieve verhalen (Kolensporen) 'toetsten' aan de visies van verschillende deelnemers. Wij bewaakten bewust het evenwicht tussen verhalen over klein en groot, publiek en privaat, maar ook tussen de gekende experts die initiatieven rond de voorgestelde thema's ontwikkelen en 'nieuwkomers' die we ontdekten via onze veldstudie. Dit had als doel om zowel gedragenheid rond mogelijke toekomst-trajecten te creëren bij de bestaande publieken en tegelijk voldoende openheid te genereren voor vernieuwing.

Tijdens vijf toetsingslabo's in februari en augustus 2016 brachten we de verschillende mensen samen die initiatieven langs het Kolenspoor hadden ontwikkeld en die we via de voorafgaande dialogen in beeld hadden gebracht. We vulden deze groep aan met andere experts in de gebieden van voedsel, energie, natuur, mobiliteit, sociale economie en bestuur. Samen verbeeldden we de toekomst van het Kolenspoor binnen tien jaar. Deze toekomst vertrekt van het Kolenspoor als een as, waarlangs kleine initiatieven zich met elkaar en met grote spelers verbinden rond wat wij 'werkstations' noemen. Een werkstation is een ruimte waarbinnen kleine en grotere Genkse initiatieven samen een nieuw project realiseren dat ze op zichzelf niet hadden kunnen aanpakken. Het heeft dus een duidelijk toekomstgericht, experimenteel en innovatief karakter. Tegelijk is het geworteld in de realiteit in en rond het Kolenspoor in Genk: de vaardigheden en mogelijkheden van bestaande actoren, producten, activiteiten (verzamelen, verwerken, distribueren en verkopen) en infrastructuur zijn de basiselementen van het station. We gaven de deelnemers mee dat we deze vaardigheden en mogelijkheden zagen samenwerken in het realiseren van een vruchtbaar landschap, waarin werken en wonen productief samengaan. In een *eerste ronde* van de toetsingslabo's startten de deelnemers met het verkennen van elkaars individuele en collectieve speculatieve verhalen. Vervolgens kreeg elke groep een verhaal van een werkstation voorgelegd op een concreet gebied rond het Kolenspoor, gevisualiseerd op een tapijt van 3,5 x 3,5m (Figuur 4). We kozen de vorm van een tapijt, dat toelaat om de abstracte scenario's op de kaart uit te beelden in een vorm die de verbeelding prikkelt en uitnodigt tot aanraken en aanpassen. Het tapijt is gemaakt uit restmaterialen, afkomstig van een Genkse meubelverkoper, en is verwerkt door een ander kleinschalig Genks ontwerpatelier met vluchtelingen. De productie van het tapijt bracht dus zelf al actoren samen in een gezamenlijk project. Het tapijt bood een aantal handvatten aan de deelnemers om de werkstations samen te maken: een kaart van het Kolenspoor vervaardigd in leder met aanduiding van netwerken van bestaande actoren, producten en activiteiten in afneembare stukken leder. Vier groepen gingen elk aan hun eigen tafel letterlijk aan de slag met

een vierde van het tapijt, met de visualisatie van één werkstation rond een specifiek thema (vervoer, natuur, energie en voedsel). Op elke tafel lagen stukken leder, een schaar en krijt om op het leder te schrijven waarmee ze het werkstation, het landschap en het speculatieve verhaal dat ermee gepaard ging 'samen konden herontwerpen'. In een tweede ronde van het labo kwamen deze verschillende opnieuw ontworpen werkstations, landschappen en verhalen terug samen in een geheel en kon het verbindende verhaal worden besproken. De deelnemers schakelden de kleinere Kolensporen (of werkstations) letterlijk aan elkaar in een groot tapijt en maakten ze zo onderwerp van debat. Dit debat behandelde de vragen waar de verschillende ideeën naast elkaar kunnen bestaan, waar ze elkaar kunnen versterken of waar ze elkaar in de weg staan.

Figuur 4: Toetsingslabo gebruikmakend van het 'interactieve' tapijt, © Boumediene Belbachir

In deze toetsingslabo's ondersteunden we zowel ontwerpers als publieken om in een expressieve dialoog te treden. De vaardigheden die we aanspreken via deze vorm van dialoog, is het exploreren van de mogelijkheden, van zowel het publiek van architecten als niet-architecten, om de ideeën die ze hebben ruimtelijk uit te drukken. De voornaamste instrumenten die we hiertoe gebruiken, zijn de speculatieve verhalen die afgedrukt staan op postkaarten op de workshoptafels, een aantal klassieke overzichtskaarten van het kolenspoor aan de wanden van de workshopruimte en – vooral – het interactieve tapijt. Deze expressieve

dialogoog werd in een tweede reeks toetsingslabo's in augustus 2016 voortgezet, waarin de werkstations op het tapijt werden bijgesteld en verfijnd in een actieplan. Vervolgens werden in een pop-up-dorp enkele facetten ervan, met name de voedselwerkstations, in de ruimte zelf gebouwd in de vorm van tijdelijke constructies. De belangrijkste uitdaging voor dit soort expressieve instrumenten is dat ze begrijpelijk en hanteerbaar zijn voor zowel ruimtelijke als niet ruimtelijke experts en dat ze een gemeenschappelijke taal aanreiken. Het veeleer open (niet volledig gedefinieerde) karakter van de aanduidingen op het tapijt, zoals de netwerken van actoren, producten, activiteiten en infrastructuur, laat toe om de kaart toe te eigenen. Bovendien stimuleren het hands-on-karakter van het tapijt en van de tijdelijke gebouwde constructies om met de ideeën materieel aan de slag te gaan.

3.3 Samenvatting: Capaciteitsopbouw via democratische dialogen

Samenvattend kunnen we een aantal vaardigheden opsommen die zich in een 'infrastructuring'-proces kunnen ontwikkelen aan de hand van de vijf verschillende types democratische dialogen die gepaard gaan met verschillende rollen en types van infrastructuren. Wat deze infrastructuren betreft, spreken we bewust over ontwerpinstrumenten, ruimtelijke en menselijke infrastructuren, omdat deze alle de dialoog mee bepalen. Zoals reeds vermeld, zullen we altijd eerst de rol van de ontwerper in de verschillende types dialogen aanhalen, om vervolgens de rol van de publieken, de vaardigheden en de infrastructuren te bespreken.

Dialogen (1) en (2) zijn vooral gericht op het aanspreken van de vaardigheden van ontwerpers en publieken in het zichtbaar maken van bezorgdheden rond de ruimtelijke vraagstukken en mogelijkheden in het participatieve ontwerpend onderzoeksproces.

(1) De ontwerper in de rol van katalysator engageert zich in een strategische dialoog, die er op gericht is de visies van de ontwerpers en andere publieken in een ontwerpend onderzoeksproces op elkaar af te stemmen. De publieken in dit soort dialogen zijn veeleer professionelen. Deze dialoog spreekt ook vooral de vaardigheden van publieken in hun expert- en professionele rollen aan. *Vaardigheden* worden ontwikkeld in het zichtbaar maken van historisch inzicht, onderzoeksdata en in het zelf leggen van verbanden tussen die data. De *infrastructuur* voor dit soort dialogen wordt gekenmerkt door professionele, ervaringsrijke en veeleer hightechinstrumenten. In onze case omvatten deze fysieke en digitale cartografie: een papieren atlas, professionele kaarten van de hand van architecten, hoogtechnologische en immersieve mappinginstrumenten. De ruimtes die gebruikt worden zijn vaak formele ruimtes, zoals het stadhuis, de ruimte van een biënnale, de onderzoekslabo's en de bureaus van de architecten. De menselijke netwerken die zich hier ontwikkelen zijn veeleer professioneel van aard.

(2) Zeer contrasterend daarmee, is de rol van de ontwerper als 'ontlokker van publieken' die verbindende *dialogen* aangaat, om verbindingen in de gemeenschap zichtbaar te maken

en deze verder te ontwikkelen. De publieken spelen hier een expertrol in het veld en zijn niet voorgeselecteerd: eender wie met de ontwerpteams in aanraking komt in het omschreven ruimtelijk gebied kan in deze dialogen betrokken worden. Toch werden via de wijkmanagers ook actief deelnemers geworven om diversiteit in gender, culturele achtergrond, enzovoort te garanderen en niet enkel de 'usual suspects' te betrekken. Deze dialogen spreken de *vaardigheden* van de publieken aan in het deelnemen in informele interacties en in het reflecteren over hoe hun eigen menselijke vaardigheden in relatie staan tot een ruimtelijke context en kwestie. Wat de *infrastructuur* betreft zijn de gebruikte instrumenten veeleer 'low tech', met een in het Fablab ontworpen DIY-printpers gemonteerd op een bakfiets, fotografie en het audio-interview. De ruimte die hier meespeelt is de publieke, semipublieke en private ruimte in en rond het Kolenspoor. De menselijke netwerken (of publieken) omvatten ook voornamelijk diegenen die activiteiten in en rond het Kolenspoor ontwikkelen.

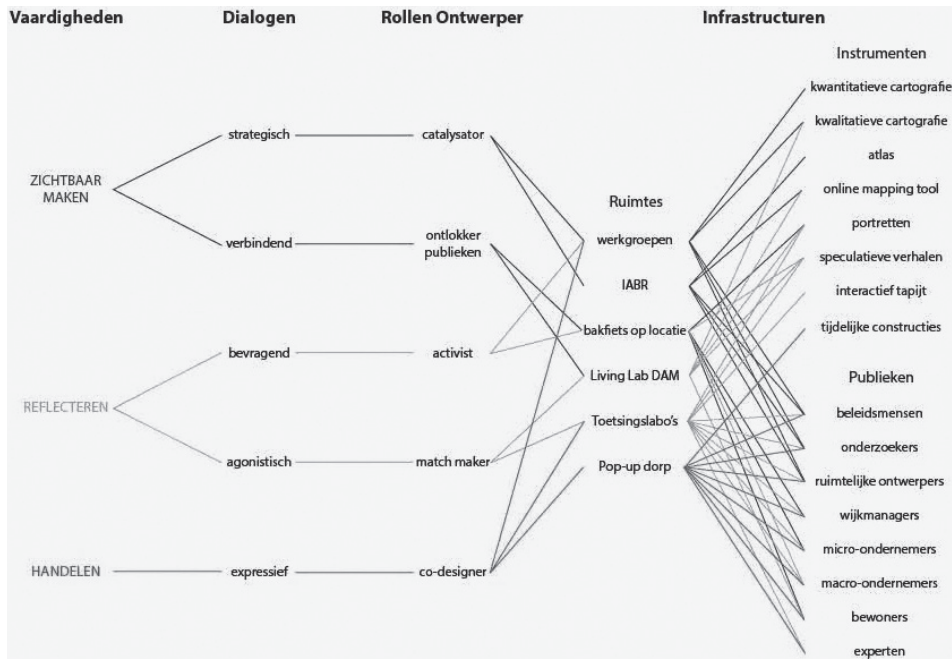
Dialogen (3) en (4) spreken de vaardigheden van de ontwerpers en publieken aan in het reflecteren op de gevisualiseerde bezorgdheden en agenda's rond de ruimtelijke kwestie.

(3) In de *rol* van de designactivist gaat de ontwerper de bevragende *dialoog* aan, om de bestaande kennis en praktijken rond het project actief te bevragen. Deze dialogen spreken zowel experts (geselecteerde klein- en grootschalige initiatieven, beleidsmakers, ontwerpers) als het grote publiek aan. Ze nodigen uit tot het ontwikkelen van reflectieve en interpretatieve *vaardigheden*. Vooral via het maken van speculatieve verhalen ontwikkelen ze vaardigheden in het herinterpreteren van het verleden en heden in de richting van de toekomst. De *infrastructuur* omvat de instrumenten die hiertoe gebruikt worden, zoals de postkaarten waarop de beelden en verhalen gedrukt staan en de podcasts met de verhalen die verspreid worden via Facebook, Twitter en Instagram. De ruimte is hier vooral de online- en fysieke publieke ruimte waarbinnen de verhalen worden verspreid. De menselijke netwerken worden gevormd door personen die de status-quo actief bevragen en degenen die erop reflecteren.

(4) Via de *rol* van de match-maker gaat het ontwerpteam de agonistische *dialoog* aan en nodigt ook de verschillende publieken uit om die rol te spelen. Deze dialoog is gericht op het ontwikkelen van de reflectieve en associatieve *vaardigheden* van de ontwerpers en de publieken. De mensen die via deze dialoog aangesproken worden, zijn zij die hun eigen agenda's delen tijdens het project, maar ook het grote publiek. Hiermee worden drie concrete *vaardigheden* aangeboden: het bij elkaar brengen van wat er in de strategische en de – weinig doelgerichte – verbindende dialogen aan de oppervlakte wordt gebracht, er de spanningsvelden in ontdekken, zonder onmiddellijk te willen werken naar oplossingen. Dit betekent dat ze de diversiteit aan gekende en ongekende agenda's rond de ruimtelijke kwestie moeten kunnen lezen en ermee moeten kunnen werken. De *infrastructuur* omvat instrumenten die als doel hebben de agenda's op visueel interessante manieren samen te brengen om de verbeelding te prikkelen. De ruimte van het Living Lab en een online mapping tool op ons webplatform laten toe deze agenda's te visualiseren. Het menselijke netwerk omvat elke geïnteresseerde in het delen of kennisnemen van agenda's.

Dialogoog (5) spreekt de vaardigheden van de ontwerpers en publieken aan in het ontwerpend handelen in het participatieve onderzoek.

(5) Ontwerpers stappen in de *rol* van co-designers om via *expressieve dialogen* publieken te ondersteunen om mee in een ontwerpende rol te treden. Deelnemers in deze expressieve dialogen worden zorgvuldig geselecteerd en samengesteld in inter- of monodisciplinaire teams om bepaalde doelstellingen in het onderzoek ontwerpend te verkennen. Vaardigheden ontwikkelen zich hier voornamelijk in het ontwerpend handelen, het zich uitdrukken in de taal die eigen is aan ontwerpers, maar tegelijk voldoende openheid laten om die taal te wijzigen. Concreet verdiept men zich hier in het hanteren van een expressieve taal (beeld, geluid, verhaal enz.) en in het ‘maken’ van een alternatieve toekomst van de stad. Wat de infrastructuur betreft, gebruikten we instrumenten die je kan aanraken, voelen, exploreren, veranderen, samenstellen: de speculatieve verhalen die afgedrukt staan op postkaarten, het interactieve tapijt op de workshoptafel en een aantal klassieke kaarten van het Kolenspoor aan de wanden van de workshopruimte. Via deze tools werd in de ruimte van het Living Lab de ruimte van Het Kolenspoor binnengebracht. Tegelijk werd er ook letterlijk gemaakt/gebouwd op de locatie van het Kolenspoor zelf. De menselijke netwerken in deze dialoog waren gestructureerd rond bepaalde thema’s, zoals natuur, voedsel, vervoer en energie, en dit over de grenzen van burger, beleid en ondernemers heen.

Figuur 5: Overzichtsschema met wisselwerking tussen dialogen, rollen en infrastructuur, @ De Andere Markt

Uit het voorgaande blijkt dat er zich in een ‘*infrastructuring*’ proces verschillende dialogen, ontwerpersrollen, vaardigheden en infrastructuren (gekenmerkt door types van ruimtes, instrumenten en menselijke netwerken) ontwikkelen. In het samenvattende beeld (Figuur 5) maken wij, omwille van de leesbaarheid, een vereenvoudigde schematisering van de tendensen die waargenomen werden in het beschreven ontwerpende onderzoeksproces. Uiteraard zagen wij in realiteit een hoge mate van interactie tussen de verschillende vaardigheden en dialogen en de bijhorende rollen en infrastructuren.

4 Discussie

Na een jaar leidde dit participatieve ontwerpend onderzoek of ‘*infrastructuring*’ project tot ontwerpvoorstellen voor toekomstige piloottrajecten. Door als ontwerpend onderzoeks-team nadruk te leggen op vaardigheden in het ontwerpproces krijgen zowel ontwerpers als diverse publieken een klaardere kijk op hoe ze die toekomsten kunnen realiseren. Dit heeft te maken met het feit dat het capaciteitsopbouwproces voor alle betrokken partijen het politieke karakter en de tijdsdimensies van het ontwerpproces meer zichtbaar maakt. Door de verschillende vaardigheden, rollen, dialogen en infrastructuren in het ontwerpproces over de tijd heen te hanteren, wordt ontwerpen niet gerepresenteerd en ervaren als een kant en klaar succesverhaal. Het toont het bredere palet aan bezorgdheden die bestaan rond een ruimtelijke kwestie en hoe die elkaar aanvullen, met elkaar conflicteren en elkaar kunnen versterken. Het proces is dan ook niet langer te begrijpen als een proces met een duidelijk begin en eind, maar een traject met een lange en diverse historiek en een even diverse toekomst. De infrastructuren (de instrumenten, de ruimte van het Living Lab, de netwerken met bijvoorbeeld de wijkmanagers) waarmee het capaciteitsopbouw proces is uitgebouwd, blijven ook letterlijk in de context achter. Zo kunnen deze worden ingezet in nieuwe participatieve ontwerptrajecten. Zo zijn de ontwikkelde infrastructuren in Kolensporen bijvoorbeeld een vruchtbare voedingsbodem voor het project WegenWerken dat het sociale, culturele en economische potentieel van bestaande of te ontwikkelen trage wegen (wegen die wandelaars, fietsers en ruiters veilig kunnen gebruiken) in Genk verkent.

De case toonde echter ook dat het vervlechten van de capaciteitsopbouw met een participatief ontwerpproces enkele uitdagingen kent. Deze uitdagingen hebben te maken met het feit dat ruimtelijke participatieprocessen vaak te eng worden geïnterpreteerd in relatie tot een vaak beperkte zelfdefinitie van de rol van de ontwerper. De ontwerper die zichzelf ziet als co-designer vermeldt misschien veeleer haar/zijn expressieve vaardigheden; de design-activist heeft het over reflectieve vaardigheden; de katalysator over strategische vaardigheden en de matchmaker over vaardigheden in het omgaan met diversiteit. Met deze case tonen we dat in eenzelfde ontwerpproces verschillende rollen aan bod kunnen komen die verschillende types dialogen met zich meebrengen, met uiteenlopende publieken, en met

verschillende vaardigheden. Ook de ontwerpinstrumenten worden vaak te eng benaderd, door ze niet in relatie te plaatsen met een breder scala aan beschikbare infrastructuren, met het type dialoog, capaciteitsopbouw en rol die men beoogt voor ontwerper en publieken. Dit soort capaciteitsopbouwproces is geen gemakkelijke oefening en heeft tijdens het ontwerpend onderzoek bijgevolg geregeld tot misverstanden geleid. Het is daarom niet enkel aan de publieken, maar ook aan de ontwerpteams om hier vaardigheden in op te bouwen.

Onze case toonde aan dat een aantal benaderingswijzen het mogelijk maken een antwoord te bieden op deze uitdagingen.

- (1) *Diversiteit aan oriëntatiepunten*: Indien ontwerpers een proces van ‘*infrastructuring*’ beogen, met name dat men doorheen dialogen infrastructuren, vaardigheden, rollen ontwikkelt die (de kleine) initiatieven in staat stellen het ontwerpproces zelf in handen nemen, dan is het raadzaam om tijdens het ontwerpproces bewust een diversiteit aan vaardigheden aan te boren. Deze vaardigheden bieden immers een – hoewel nog steeds zeer beperkte – blik op hoe publieken het proces later in handen kunnen nemen. Zij zullen immers zelf in strategische, verbindende, bevragende enzovoort dialogen betrokken raken. Het expliciteren van de vaardigheden en de manier waarop ze in het ontwerpproces ondersteund kunnen worden of tot stand kunnen komen, is dus belangrijk. Bijvoorbeeld, het plaats maken voor de strategische dialoog helpt de betrokkenen op verschillende tijdstippen in het proces rekening te houden met gemaakte afspraken en ontwikkelde visies. De meer open verbindende dialogen, laten dan weer toe om de strategische conversaties te vertragen wanneer ze te snel naar oplossingen toewerken en ze het engagement van de gemeenschap dreigen te verliezen.
- (2) *Multidirectionaliteit*: Het capaciteitsopbouw-proces wordt vaak geassocieerd met een eenrichtingsproces van het ontwerpteam naar burgers toe. Door capaciteitsopbouw als een multidirectioneel proces op te vatten, krijgen zowel ontwerpers als diverse publieken de kans het proces als een leermoment op te vatten. In een dergelijk proces kan het ontwerpteam ook aan de eigen vaardigheden bouwen, zoals bijvoorbeeld in het ontwikkelen van aangepaste tools die constructieve strategische dialogen ondersteunen. De case toont duidelijk aan dat er veel meer betrokkenen zijn dan de ontwerpers en de kleinschalige initiatieven alleen, maar dat beleidsmakers en grootschalige organisaties evenzeer leren. Net zoals de burgers, moeten zij het traject verder ontwikkelen in al zijn maatschappelijke en ruimtelijke complexiteit.
- (3) *Kwaliteit en overdraagbaarheid*: Door instrumenten te kaderen in het bredere begrip van democratische dialogen (dat gepaard gaat met het ontwikkelen van rollen, vaardigheden en infrastructuren), dragen ontwerpende onderzoekers bij tot de kwaliteit en overdraagbaarheid van technologische ontwerpinstrumenten in participatieve processen. Het maakt duidelijk dat de immersieve 360 graden-installatie op de tentoonstelling een ander type dialoog ondersteunt dan de handig te adapteren onlinekaart. Door deze kadering werden de instrumenten bovendien bewuster ingezet met het

oog op het ontwikkelen van vaardigheden die de voortzetting van het project mogelijk maken, buiten de aanwezigheid van ontwerpers. Niet de instrumenten op zich, maar de relatie tussen de dialogen, vaardigheden, rollen en infrastructuur, laten initiatieven toe om lokaal het ontwerpend onderzoeksproces zelf in handen te nemen. Het ontwerpteam deelde online speculatieve verhalen die op hun beurt snel verder gedeeld, becommentarieerd en gebruikt voor andere doeleinden. De tentoonstelling in het Lab inspireerde bezoekers tot het mee nadenken over het project, zonder dat ze er direct mee verbonden waren. Gedurende het hermaken van het tapijt werden coalities gemaakt om te werken rond energie en voedsel in Genk.

5 Conclusie

Complexe ruimtelijke projecten worden vaak nog steeds enkel door ruimtelijke experten vormgegeven en maken te weinig gebruik van de kennis van burgers en kleine initiatieven in de stad. Ons ontwerpteam wou het participatief ontwerpproces vormgeven als een *'infrastructuring'* proces, een proces dat dialogen, rollen, vaardigheden en infrastructuur inzet om de banden binnen de gemeenschap te versterken, die vervolgens door de gemeenschap zelf verder kunnen ontwikkeld worden. Wij zagen daarom de noodzaak om de traditionele rollen tussen expert en het kleine initiatief radicaal om te draaien, de spelregels te veranderen, en een aantal infrastructuren (ruimtes, instrumenten, netwerken) als *'game-changers'* in te zetten. Meer bepaald vertrok het onderzoek Kolensporen – uiteraard binnen het kader van een opdracht van de stad Genk – vanuit kleine burger- en professionele initiatieven rond werk, om ze dan te gaan verbinden aan beleid, grotere werk-initiatieven en bestaande studies en data rond het Kolenspoor.

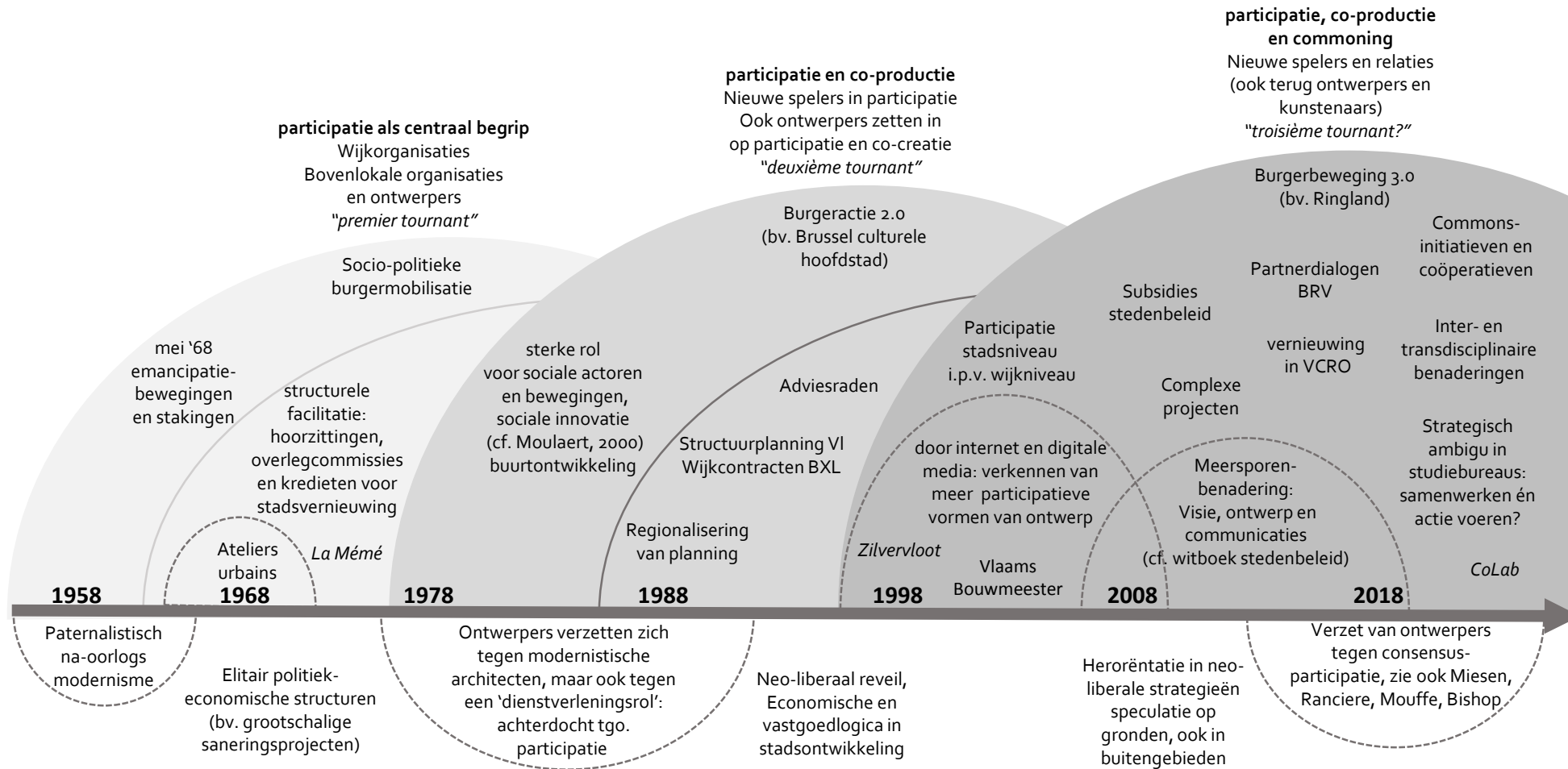
Het is gemakkelijk voor ontwerpers om in dit proces te stappen met de naïeve democratische idee dat ze het ontwerpen over kunnen laten aan zichzelf organiserende kleine initiatieven, door hen de juiste participatieve instrumenten in handen te geven. Het ontwerpen en aanbieden van deze instrumenten, kan het best gepaard gaan met het inbedden van die instrumenten in democratische dialogen die bewust de vaardigheden van kleinere initiatieven in het omgaan met ruimtelijke kwesties verder ontwikkelen. Zo kunnen deze initiatieven meer slagkracht krijgen in het onderhandelen met beleidsmakers en andere experten over de complexiteit van een ruimtelijk ontwerpproces. Wat we democratische dialogen noemen, vestigt de aandacht op de rol en dus ook de verantwoordelijkheid van de ontwerper in het ontwikkelen van deze vaardigheden van de deelnemende publieken in het ontwerpproces. Dit brengt met zich mee dat er ook een variëteit aan technologische instrumenten werden ontwikkeld die elk op een andere manier bijdroegen aan het capaciteitsopbouw-proces: zoals een in het Fablab geproduceerd DIY-printpers, papieren atlasen of interactieve kaarten in tapijtvorm.

Dit artikel was dus een pleidooi voor meer bewuste capaciteitsopbouw met diverse publieken door ontwerpers in complexe participatieve ontwerpprocessen. Vaak wordt er losjes gesproken over hoe gemeenschappen zichzelf organiseren en ontwerpprocessen in handen nemen. In realiteit hebben ze vaak, zelfs met de juiste instrumenten ter beschikking, die politieke slagkracht niet. Daarom is een capaciteitsopbouwproces in een participatief ontwerpproces onontbeerlijk. We zijn ervan overtuigd dat het kader van de democratische dialoog collega-onderzoekers/ontwerpers hiervoor handvatten kan bieden. Dit kader laat toe om instrumenten expliciet in relatie te zien tot infrastructuren, vaardigheden en rollen van de ontwerper en de participant. Gezien deze studie zich op een specifieke ruimtelijke vraagstelling en context richtte, blijven vele dimensies van de types dialogen echter onontgonnen terrein.

Bibliografie

- Baser, H. & Morgan, P. (2008) *Capacity, Change and Performance: Study Report*. Maastricht: European Centre for Development Policy Management.
- Björqvinnsson, E., Ehn, P. & Hillgren, P.A. (2012) 'Agonistic Participatory Design: Working with Marginalised Social Movements'. In *CoDesign* 8(2-3), pp.127-144.
- Brown, L. LaFond, A. & Macintype, K.E. (2001) *Measuring Capacity Building: Measure Evaluation*. Carolina Population Center: University of North Carolina.
- Brynskov, M. Carvajal Bermudez, J.C., Fernandez, M., Korsgaard, H., Mulder, I., Piskorek, K. & De Waal, M. (2014) *Urban Interaction Design: Towards City Making*. Neuhausen, Germany: Urban IxD Booksprint.
- Dewey J. (1927) 'The Role of Philosophy in the History of Civilization'. In *The Philosophical Review* (issue?), pp. 1-9.
- Dindler, C. en Iversen, O.S. (2014) 'Relational Expertise in Participatory Design'. In *Participatory Design Conference 2014*, pp. 41-50.
- DiSalvo, C. (2010) 'Design, Democracy and Agonistic Pluralism'. In *Proceedings of the Design Research Society Conference*, pp. 366-371.
- DiSalvo, C. (2012) *Adversarial Design*. Cambridge: MIT Press.
- DiSalvo, C., Clement, A. & Pipek, V. (2012) 'Communities: Participatory Design for, with and by Communities'. In Simonsen, J. en Robertson, T. (red.) (2012) *Routledge International Handbook of Participatory Design*. New York: Routledge International Handbooks, pp. 182-210.
- Ehn, P. (2008) 'Participation in Design Things'. In *Proceedings of the Tenth Anniversary Conference on Participatory Design 2008*, pp. 92-101.
- Fuad-Luke, A. (2009) *Design Activism: Beautiful Strangeness for a Sustainable World*. London: Earthscan.
- Goodspeed, R. (2015) 'Smart Cities: Moving Beyond Urban Cybernetics to Tackle Wicked Problems'. In *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8(1), pp. 79-92.

- Gordon, G. & Baldwin-Philippi, J. (2014) 'Civic Learning Through Civic Gaming: Community PlanIt and the Development of Trust and Reflective Participation.' In *International Journal of Communication* 8, pp. 759–786.
- Gregory, J. (2003) 'Scandinavian Approaches to Participatory Design.' In *International Journal of Engineering Education* 19(1), pp. 62–74.
- Hillgren, P.A., Seravalli, A. & Emilson, A. (2011) 'Prototyping and Infrastructuring in Design for Social Innovation.' In *CoDesign* 7(3-4), pp.169–183.
- Huybrechts, L. (2016) *Verwerking interview Ann Vanderheyden 4 maart 2016*. Genk: La Biomista; Available at: <https://deanderemarkt.wordpress.com/2016/03/04/ann/>
- Huybrechts, L. & Roosen, B. (2016) *Verslag co-design workshop productiefgroen april 2016*. Genk: De Andere Markt.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.
- Le Dantec, C. & DiSalvo, C. (2013) 'Infrastructuring and the Formation of Publics in Participatory Design.' In *Social Studies of Science* 43(2), pp. 241–264.
- Manzini, E. (2015) *Design When Everybody Designs*. Cambridge: MIT Press.
- Manzini E., en Rizzo F. (2011) 'Small Projects/Large Changes: Participatory Design as an Open Participated Process.' In *CoDesign* 7(3-4), pp. 199–215.
- Markussen, T. (2011) 'The Disruptive Aesthetics of Design Activism: Enacting Design Between Art and Politics.' In *Making Design Matter: Nordic Design Research Conference 2011*, pp.102–110.
- Meroni, A. & Sangiorgi, D. (2011) *Design for Services*. Aldershot: Gower Publishing.
- Miettinen, R. (2004) 'The Roles of the Researcher in Developmentally-oriented Research.' In Kontinen, T. (red.). *Development Intervention: Actor and Activity Perspectives*. University of Helsinki, pp. 105-121.
- Mouffe, C. (2005) *On the Political*. Abingdon: Routledge.
- Nussbaum, M.C. (2009) 'Creating Capabilities: The Human Development Approach and its Implementation.' In *Hypatia* 24(3), pp. 211–215.
- Pipek, V. & Wulf, V. (2009) 'Infrastructuring: Towards an Integrated Perspective on the Design and Use of Information Technology.' In *Journal of the Association for Information Systems* 10(5), p. 447.
- Sanders, E.B.N. & Stappers, P.J. (2008) Co-creation and the New Landscapes of Design. In *CoDesign*, 4(1), pp. 5–18.
- Schön, D. (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. London: Temple Smith.
- Simonsen, J. & Robertson, T (red.) (2012) *Routledge International Handbook of Participatory Design*. New York: Routledge.
- Sen, A. (2015) 'Development as Freedom.' In Roberts, T.J. Bellone Hite, A. & Chorev, N. (red.). *The Globalization and Development Reader*, West-Sussex: Wiley Blackwell, pp. 525–548.
- Thorpe, A. (2008) Design as Activism: A Conceptual Tool. In *Proceedings of Changing the Change*, Turin: Italy.

Legende

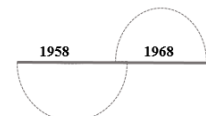

Golven en onderstroom van participatie, startend vanuit burgermobilisatie

Fase van formalisering / institutionalisering door overheden

Het schema visualiseert een aantal basisgedachten uit het boek 'Participatiegolven' (2019). Markante dynamieken worden in beeld gebracht aan de hand van elementen uit de verschillende bijdragen in dit boek. De ambitie is inzicht en interpretatie, niet overzicht en volledigheid. Een nog gedetailleerdere tijdslijn vindt u op www.lup.be/participatiegolven

Illustratie bij wisselende posities in relatie tot ontwerp / ontwerpers